

राष्ट्रशिक्षानीते: सन्दर्भे शिक्षकस्य भूमिका

ड: सुब्रत कुमार मान्ना

SAMVARDHINI :- 01/12/2025

Volume - 7

Issue - 2

(ISSN ONLINE :- 2583-7176)

<https://samvardhini.in>

शोधसारः

शिक्षा ज्ञानं, कौशलं, अनुभवं च प्राप्तुं प्रक्रिया अस्ति, या व्यक्तिष्य समग्रविकासाय सहायकं भवति । शिक्षा राष्ट्रस्य मेरुदण्डः अस्ति। देशस्य विकासाय शिक्षायाः प्रगतिः अत्यावश्यकी अस्ति । राष्ट्रियशिक्षानीतिः देशस्य शिक्षाव्यवस्थायाः संरचनायाः क्रियाकलापस्य च मार्गदर्शनं कुर्वती योजना अस्ति । अर्थात् यस्य देशस्य शिक्षाव्यवस्था सर्वकारस्य निरीक्षणे चालिता भवति, या देशस्य सर्वेषां नागरिकानां कृते समानावकाशान् सुनिश्चितं करोति। अस्य मुख्यं लक्ष्यं भवति यत् सर्वेषां छात्राणां कृते एकं निश्चितस्तरं यावत् गुणवत्तापूर्णशिक्षा सुनिश्चिता भवतु, यत्र सर्वेषां जातिः, धर्मः, लिङ्गः च न कृत्वा शिक्षणस्य अवसरः प्राप्स्यति। तथा च राष्ट्रियशिक्षानीते: सन्दर्भे शिक्षकस्य भूमिका अधिका महत्त्वपूर्णा अस्ति। शिक्षकानां कार्यं केवलं शिक्षणं न भवति, ते छात्राणां प्रतिभायाः विकासस्य, मानसिकनिर्माणस्य, मूल्यानां स्थापनायाः, सामाजिकजागरूकतायाः निर्माणस्य च जनकाः सन्ति। शिक्षकाः पाठ्यक्रमात् परं गत्वा छात्रान् जीवनाधारितं ज्ञानं, चिन्तनं, मूल्यानि च शिक्षितुं शक्नुवन्ति। राष्ट्रियशिक्षानीते: एकं लक्ष्यं शिक्षायाः गुणवत्तायाः उन्नयनम् अस्ति । शिक्षकाः सक्रियशिक्षणस्य, समूहचर्चा, समकालीनविषयाणां समावेशः, अन्यशिक्षणप्रविधिनाम् उपयोगेन, अत्याधुनिकपद्धतिं स्वीकृत्य छात्राणां मध्ये गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः आवश्यकताः पूर्यन्ति शिक्षकाः न केवलं छात्राणां शैक्षणिकज्ञानं प्रति केन्द्रीकृताः भवन्ति, ते छात्राणां शारीरिक-मानसिक-भावनात्मक-विकासाय अपि कार्यं कुर्वन्ति । राष्ट्रशिक्षानीत्याः अन्तर्गतं सामाजिक-मानसिक-जागरूकतायाः महत्त्वं दत्तम् अस्ति । शिक्षकाः छात्रेषु विश्वासं निर्माणं कुर्वन्ति, येन ते भविष्याय सज्जाः भवितुम् अर्हन्ति। अतः यदि कश्चन देशः अग्रे गन्तुम् इच्छति तर्हि तस्य नागरिकेषु सामाजिकदायित्वस्य मूल्यानां च भावः स्थापयितुं महत्त्वपूर्णः अस्ति। राष्ट्रशिक्षानीते: लक्ष्यं राष्ट्राय आदर्शनागरिकाणां निर्माणम् अस्ति ।

ड: सुब्रत कुमार मान्ना

संस्कृत विभागः, पांशकुडा बनमाली
कलेज

Email - sanskritsubrata@gmail.com

बालकानां मध्ये देशभक्तिः, मानवता, सहानुभूतिः, सहिष्णुता च विकसितुं शिक्षकानां कार्यं भवति । यथा कक्षायां ज्ञानं वितरन्ति तथा छात्राणां मध्ये नैतिकतां मानवीयमूल्यानि च स्थापयित्वा राष्ट्रस्य भवितव्य निर्माणमपि कुर्वन्ति। अतएव शिक्षकानां क्रियाकलापाः राष्ट्रशिक्षानीतेः सफलकार्यन्वयनस्य, देशस्य समग्रविकासस्य च मापदण्डः भवन्ति ।

कूटशब्दाः - राष्ट्रियशिक्षानीतेः सन्दर्भः, शिक्षानीतेः विकासः, राष्ट्रशिक्षानीतेः विकासेन सह शिक्षकानां विकासः।

परिवर्तनं हि प्रकृतेः स्वभावः। जनाः प्रगतेः कृते केचन परिवर्तनानि इच्छन्ति। परन्तु सभ्यतायाः मानवीयविकासः तस्याः शिक्षाव्यवस्थायाः उपरि निर्भरः अस्ति । अतः शिक्षा ज्ञानं, कौशलं, अनुभवं च प्राप्तुं प्रक्रिया अस्ति, या व्यक्तिस्व समग्रविकासे सहायकं भवति । शिक्षा राष्ट्रस्य मेरुदण्डः अस्ति। देशस्य विकासाय शिक्षायाः प्रगतिः अत्यावश्यकी अस्ति । राष्ट्रियशिक्षानीतिः देशस्य शिक्षाव्यवस्थायाः संरचनायाः क्रियाकलापस्य च मार्गदर्शनं कुर्वती योजना अस्ति । अर्थात् यस्य देशस्य शिक्षाव्यवस्था सर्वकारस्य निरीक्षणे चालिता भवति, या देशस्य सर्वेषां नागरिकानां कृते समानावकाशान् सुनिश्चितं करोति। अस्य मुख्यं लक्ष्यं सर्वेषां छात्राणां कृते एकं निश्चितस्तरं यावत् गुणवत्तापूर्णशिक्षा सुनिश्चितं कर्तुं वर्तते, यत्र सर्वेषां जातिः, धर्मः, स्थानं, लिंगं वा न कृत्वा शिक्षणस्य अवसरः प्राप्स्यति। तथा च राष्ट्रियशिक्षानीतेः सन्दर्भे शिक्षकस्य भूमिका अधिका महत्त्वपूर्णा अस्ति। शिक्षकाणां कार्यं केवलं शिक्षणं न भवति, छात्राणां प्रतिभायाः विकासाय, मानसिकनिर्माणाय, मूल्यानां स्थापनायाः, सामाजिकजागरूकतायाः निर्माणस्य च उत्तरदायित्वं तेषां भवति शिक्षकाः पाठ्यक्रमात् परं गत्वा छात्रान् जीवनाधारितं ज्ञानं, चिन्तनं, मूल्यानि च शिक्षितुं शक्नुवन्ति। राष्ट्रियशिक्षानीतेः एकं लक्ष्यं शिक्षायाः गुणवत्तायाः उन्नयनम् अस्ति । अध्यापकाः आधुनिकपद्धतिं स्वीकृत्य, सक्रियशिक्षणं, समूहचर्चा, समकालीनविषयाणां समावेशः, अन्यशिक्षणप्रविधयः च उपयुज्य छात्राणां मध्ये गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः आवश्यकताः पूर्यन्ति। शिक्षकाः न केवलं छात्राणां शैक्षणिकज्ञानं प्रति ध्यानं ददाति, अपितु छात्राणां शारीरिक-मानसिक-भावनात्मक-विकासाय अपि कार्यं कुर्वन्ति । राज्यशिक्षानीत्याः अन्तर्गतं सामाजिक-मानसिक-जागरूकतायाः महत्त्वं दत्तम् अस्ति । शिक्षकाः छात्रेषु विश्वासं निर्माणं कुर्वन्ति, येन ते भविष्याय सज्जाः भवितुम् अर्हन्ति। अतः यदि देशः अग्रे गन्तुम् इच्छति तर्हि तस्य नागरिकेषु सामाजिकदायित्वस्य मूल्यानां च भावः स्थापनीयः । राज्यशिक्षानीतेः उद्देश्यं राष्ट्राय आदर्शनागरिकाणां निर्माणम् अस्ति । बालकानां मध्ये देशभक्तिः, मानवता, सहानुभूतिः, सहिष्णुता च विकसितुं शिक्षकानां कार्यं भवति । यथा कक्षायां ज्ञानं वितरन्ति तथा छात्राणां मध्ये नैतिकतां मानवीयमूल्यानि च स्थापयित्वा

राष्ट्रस्य भविष्यस्य निर्माणमपि कुर्वन्ति। सुतरां शिक्षकानां क्रियाकलापाः राज्यशिक्षानीतेः सफलकार्यन्वयनस्य, देशस्य समग्रविकासस्य च मापदण्डः भवन्ति। अध्यापकेन शिक्षायाः गुणवत्तां वर्धयितुं सर्वदा प्रयत्नः करणीयः। उच्चशिक्षायाः गुणवत्तायाः चर्चायां शिक्षकानां भूमिका सर्वप्रथमं भवति। ते न केवलं छात्राणां परीक्षासु उत्तमं प्रदर्शनं कर्तुं सीमिताः भविष्यन्ति अपितु तेषां शोधकार्यं, सृजनात्मकचिन्तनं, समस्यानिराकरणकौशलं च वर्धयितुं भूमिकां निर्वहन्ति। शिक्षायाः गुणवत्तां निर्वाहयितुम् अध्यापकेन स्वस्य शिक्षणपद्धतिं समये एव करणीयम्, छात्रान् च विविधान् आव्हानानां सामना कर्तुं सज्जीकर्तुं आवश्यकम्। सम्प्रति विश्वे ज्ञानस्य, रोजगारस्य च क्षेत्रे द्रुतं परिवर्तनं भवति। अतः एकां शिक्षाव्यवस्थां चरित्रं, सिद्धान्तैः, तर्कैः सह निर्मितं, आकारितं च भवेत्, तत्सहकालं तस्याः रोजगारसृजनस्य सामर्थ्यं भवेत्। प्रारम्भिकबाल्यकालस्य परिचर्या- शिक्षात् (ECCE) उच्चशिक्षा (HE) पर्यन्तं व्यवस्थायां गुणवत्तां, न्यायं, अखण्डतां च आनयितुम् समये समये संस्कारस्य आवश्यकता वर्तते। १९६८ तमे वर्षे प्राक्प्रधानमन्त्री श्रीमती इन्दिरा गान्धी, भारते प्रथमा शिक्षानीतिः निर्मितवती। १९८६ तमे वर्षे राजीवगान्धीसर्वकारेण द्वितीया शिक्षानीतिः निर्मितः। १९९२ तमे वर्षे नरसिंह राओ सर्वकारेण अस्याः नीतेः केचन संशोधनाः आनिताः। अन्ते ३४ वर्षाणाम् अनन्तरं सर्वकारेण राष्ट्रियशिक्षानीतिः २०२० प्रवर्तयितुं पदं स्वीकृतम्। नवीनशिक्षानीतिं निर्मातुं डॉ. के.कस्तूरिङ्गनस्य अध्यक्षतायां समितिः निर्मितवती। भारतसर्वकारेण राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP) २०२० निर्मितवती, यस्याः उद्देश्यं आधुनिकस्य, समतायुक्तस्य, ज्ञानाधारितस्य च समाजस्य निर्माणम् अस्ति। नीतिशिक्षायाः विभिन्नस्तरयोः सुधारस्य प्रस्तावः अस्ति तथा च शिक्षकप्रशिक्षणं, परीक्षाव्यावस्था, प्रारम्भिकबाल्यपरिचर्या च बलं ददाति। राष्ट्रियशिक्षाव्यवस्था शिक्षायाः गुणवत्तां वर्धयितुं छात्राणां कृते अनुकूलं वातावरणं निर्मातुं च प्रयतते। राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP) देशे शिक्षायाः विकासे महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति तथा च शिक्षायाः विभिन्नपक्षेषु सुधारार्थं कार्यं करोति यथा शिक्षकप्रशिक्षणं, परीक्षाव्यवस्था, प्रारम्भिकबालशिक्षा इत्यादिषु राष्ट्रियशिक्षाव्यवस्थायां विद्यालयशिक्षातः उच्चशिक्षापर्यन्तं सर्वे स्तराः समाविष्टाः सन्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीतेः पृष्ठभूमिः

राष्ट्रियशिक्षानीतिः राज्यस्तरस्य शिक्षाव्यवस्थायाः विकासाय सुधाराय च रूपरेखां निर्मातुं नीतिः अस्ति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः प्रतिवर्षं शिक्षाक्षेत्रस्य विकासं क्षयं च तस्य पूर्वसुधारपक्षं च मनसि कृत्वा परिवर्तते तथा च तथा सह भविष्यस्य शिक्षाक्षेत्रस्य आवश्यकतां विचार्य तस्य समग्रमूल्यांकनं विकासं च विचार्य शिक्षानीतिः निर्मितः भवति। राष्ट्रियशिक्षापरिषदः, या देशस्य समग्रशिक्षापरिषदः अथवा शिक्षासङ्गठनः अस्ति, सा विभिन्नैः शिक्षाविदैः प्राध्यापकैः च निर्मितं

भवति, तेषां निश्छलविमर्शानां विश्लेषणानाञ्च आधारेण निर्मितं भवति । अस्य आयोगस्य नीतिः देशस्य प्रत्येकस्य नागरिकस्य कृते अस्ति यतोहि देशस्य नागरिकाः देशस्य धनं भवन्ति । यतो हि देशस्य धनं देशस्य नागरिकं भवति, अतः अयं आयोगः बालत्वेन, छात्रत्वेन वा व्यक्तिरूपेण वा तेषां शिक्षायाः उन्नयनार्थं अतीव प्रभावी भूमिकां स्वीकृतवान् अस्ति । येन देशस्य सर्वस्तरस्य जनाः शिक्षायाः विषये शिक्षिताः भवेयुः, भारते स्वातन्त्र्यात् पूर्वतः एव शिक्षायाः महत्त्वपूर्णं स्थानं दत्तम् अस्ति । यतः शिक्षायाः माध्यमेन व्यक्तिस्य प्रगतिः व्यक्तिस्य च प्रगतेः अर्थः सम्पूर्णसमाजस्य प्रगतिः भवति तथा च यदा समाजस्य उन्नतिः भवति तदा एव देशस्य उन्नतिः भविष्यति। अस्माकं सङ्घर्षे ये नेतारः स्वतन्त्रतायाः कृते युद्धं कृतवन्तः ये अस्याः स्वातन्त्र्यसङ्घर्षेण सह सम्बद्धाः आसन्, ते शिक्षापद्धतिं स्वीकृतवन्तः येन अद्यत्वे अस्माकं देशस्य प्रगतिः अभवत् तथा च ते व्याख्यातवन्तः यत् अस्माकं देशे शिक्षायाः महत्त्वं कियत् महत् अस्ति, येन अयं देशः आङ्ग्लशासकानाम् अत्याचारात् मुक्तः अभवत्। अस्माकं भारतसर्वकारेण १९८६ तमे वर्षे राष्ट्रियशिक्षानीतिआयोगस्य निर्माणं कृतम्। तेषां दृष्टं यत् देशस्य धनं, देशस्य अर्थव्यवस्था, देशस्य विकासः, देशस्य जनान् प्रथमं शिक्षाविषये शिक्षिताः भवेयुः येन देशस्य उन्नतिः भवति यतोहि यदि जनाः शिक्षायां शिक्षिताः भवन्ति तर्हि यदि जनाः सुधरन्ति तर्हि समाजे प्रगतिः भविष्यति। तथा च यदि समाजस्य उन्नतिः भवति तर्हि देशस्य उन्नतिः भविष्यति। अपि च अस्माकं राष्ट्रियैकतायाः रक्षणार्थं अस्माकं संस्कृतिः शिक्षायाः आवश्यकता वर्तते। अस्य आयोगस्य माध्यमेन शिक्षायां सर्वेभ्यः समानावकाशाः प्रदत्ताः, भवेत् तत् तान्त्रिकपक्षतः, विज्ञानं वा कलाविभागात् वा, सर्वेषु क्षेत्रेषु, कस्यापि जातिव्यवस्थायाः विना शिक्षायां समानावकाशाः प्राप्ताः भविष्यन्ति, अस्मिन् स्त्रीपुरुषयोः भेदभावः नास्ति, समानावसरशिक्षायां सर्वेषां प्राथमिकता ग्रहीतव्या, राष्ट्रियशिक्षानीतिः निर्मितवती।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ विविधसूचनानुसारं १४ वर्षपर्यन्तं सर्वेषां बालकानां अनिवार्यरूपेण अवैतनिक उच्चशिक्षा प्रदातव्या। प्रत्येकं छात्रः शिक्षायाः विषये शिक्षितः भवतु इति ध्यानं दातव्यम्। विद्यालयस्य समयसूचनाः निर्धारितव्याः येन छात्राः प्रतिदिनं विशिष्टसमयाय पाठ्यपुस्तकानि पाठाः च समानरूपेण प्राप्नुवन्ति। तदतिरिक्तं शिक्षकाणां योग्यतानुसारं वेतनं, स्थितिः च दातव्या। समाजस्य विकासे देशस्य विकासे च शिक्षकाः साहाय्यं करिष्यन्ति। एतदर्थं शिक्षकाणां कृते एकं स्थानं निर्मातव्यं यत्र शिक्षकाः कार्यावकाशं प्राप्नुयुः। तदतिरिक्तं केवलं शिक्षकः छात्राय सम्यक् मार्गं दर्शयितुं शक्नोति। तथा च शिक्षकः प्रत्येकस्मिन् सन्दर्भे सम्यक् पदानि अनुसरणं कर्तुं साहाय्यं करिष्यति। एतेषां सर्वेषां विषयेषु शिक्षकाणां स्थितिः दातव्या।

राष्ट्रीयशिक्षानीते: विकासः

पूर्वराष्ट्रीय शिक्षानीते: आधुनिकराष्ट्रीयशिक्षानीत्या: च मुख्यः अन्तरः अस्ति यत्पुरातननीत्या: शिक्षाया: विभिन्नस्तरयोः भेदभावः आसीत्, यदा तु नूतननीत्या सर्वेषां कृते समानावकाशाणां गुणवत्तापूर्णशिक्षाया: च उपरि बलं दत्तम् अस्ति राष्ट्रपूर्वनीतौ कण्ठस्थीकरणे बलं दत्तम् आसीत्, परन्तु नूतननीत्या समीक्षात्मकचिन्तने व्यावहारिकज्ञानप्राप्त्यर्थं च बलं दत्तम् अस्ति । पुरातननीतौ शिक्षासंरचना १०+२ आसीत्, यदा तु नूतननीत्या ५+३+३+४ संरचना प्रवर्तते । एषा संरचना पूर्वप्राथमिकशिक्षातः उच्चशिक्षापर्यन्तं निरन्तरतां निर्वाहयति । नूतनसंरचना पूर्वप्राथमिकशिक्षाया: विशेषं महत्त्वं ददाति, यस्याः पूर्वं उपेक्षा अभवत् । तथा च भाषाया: दृष्ट्या पुरातननीत्यां प्रादेशिकभाषाणां अल्पप्रयोगः आसीत्, परन्तु नूतननीत्या स्थानीयभाषासु मातृभाषायां च शिक्षणमाध्यमरूपेण बलं दत्तम् अस्ति। विभिन्नभाषासु सामञ्जस्यं बहुभाषिकशिक्षा च प्रोत्साह्यते। पुरातननीतिः मुख्यतया शिक्षककेन्द्रितशिक्षाव्यवस्था आसीत्, यदा तु नूतननीतिः छात्रकेन्द्रितस्य, क्रियाकलाप-आधारितस्य च शिक्षणस्य उपरि बलं ददाति । कण्ठस्थीकरणस्य स्थाने नूतननीत्या समीक्षात्मकचिन्तनं, समस्यानिराकरणं, व्यावहारिकज्ञानस्य प्राप्तिः च भवति । पुरातननीतिः वार्षिकपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनं करोति स्म, परन्तु नूतननीतिः समग्ररूपेण, स्वरूपात्मकरूपेण च मूल्याङ्कनं करोति । नूतननीतिः बोर्डपरीक्षाणां महत्त्वं न्यूनीकरोति, छात्राणां समग्रविकासे च केन्द्रीक्रियते। नूतना नीतिः शिक्षकप्रशिक्षणं सुदृढं कर्तुं बलं ददाति, येन शिक्षकाः आधुनिकशिक्षणपद्धतिषु अवगताःस्युः, छात्रान् सम्यक् शिक्षितुं च शक्नुवन्ति। शिक्षकानां व्यावसायिकविकासाय विविधाः प्रशिक्षणकार्यक्रमाः प्रदत्ताः सन्ति । नवीननीत्या उच्चशिक्षाक्षेत्रे बहुविषयकशिक्षा, (MDC) बहुप्रवेशनिर्गमनमार्गाः, अनुसन्धानं नवीनता च इति विषये च बलं दत्तं च अनेकाः सुधाराः प्रस्ताविताः सन्ति । नूतननीतिः शिक्षायां प्रौद्योगिक्याः उपयोगं प्रोत्साहयति, यस्मिन् ऑनलाइनशिक्षा, डिजिटलशिक्षणसामग्री, शिक्षणसाधनं च सन्ति । नूतननीत्या शिक्षायाः सर्वेषु स्तरेषु सर्वेषां समानावकाशाः सुनिश्चिताः भवेयुः इति आह्वयति, यत् पूर्वं न आसीत् । तदतिरिक्तं नीतौ क्रीडा, संस्कृतिः, अन्येषां सहपाठ्यक्रमीयक्रियाकलापानाम् उपरि बलं दत्तम् अस्ति । संक्षेपेण नूतनायाः राष्ट्रियशिक्षानीते: उद्देश्यं समग्रं समावेशी च शिक्षाव्यवस्थां निर्मातुं वर्तते, या छात्रान् भविष्याय सज्जीकरोति।

शैक्षिकनीते: क्रमविवर्तने शिक्षकस्य रूपान्तरम्

युगयुगान्तरे शिक्षकस्य भूमिकायां महती परिवर्तनं जातम् । प्राचीनसमाजेषु शिक्षकाः नैतिकदार्शनिकशिक्षकाः इति दृश्यन्ते स्म, येषां प्रायः आदरः भवति स्म । औपचारिकशिक्षायाः

आरम्भेण पाठ्यक्रमसामग्रीप्रदानं मानीकृतपरीक्षाणां प्रशासनं च सहितं तेषां दायित्वं अधिकं स्पष्टं जातम् । परन्तु अद्यत्वे शिक्षकाः बहुविधाः भूमिकाः निर्वहन्ति, यथा कक्षायाः निर्देशे प्रौद्योगिक्याः उपयोगः, छात्रेषु समीक्षात्मकचिन्तनस्य प्रचारः, विभिन्नसंस्कृतीनां छात्राणां आवश्यकतानां पूर्तयः च एवं ते पूर्णाध्यापकाः भवन्ति ये मार्गदर्शकाः अपि भवन्ति। युगस्य सन्दर्भे एषः परिवर्तनः महत्त्वपूर्णं पक्षं दर्शयति यत् कालान्तरेण शिक्षायाः विकासः कथं जातः, शिक्षकाः कथं समयेन सह तालमेलं स्थापयितुं प्रशिक्षितवन्तः इति प्राचीनकाले गुरुजनाः बुद्धिमान्, रूढिगताः च इति प्रसिद्धाः आसन् । औद्योगिकयुगे प्रजननं अनुशासनं च केन्द्रीकृत्य अध्यापनं अधिकं कठोरं औपचारिकं च अभवत् । अद्यत्वे एतत् अधिकं अन्तरक्रियाशीलं वातावरणं विकसितं भवति यत् छात्रकेन्द्रितशिक्षणपद्धतिषु, तेषां पाठेषु प्रौद्योगिक्याः एकीकरणे, तथैव समीक्षात्मकविश्लेषणाय, समीक्षात्मकचिन्तनार्थं च चिन्तनकौशलस्य विकासे च बलं ददाति। फलतः समाजस्य वैश्विकपरिवर्तनेन अयं विकासः प्रभावितः अभवत् ।

वर्तमानशिक्षणव्यवस्थायां छात्रकेन्द्रितशिक्षणपद्धतयः अतीव महत्त्वपूर्णाः सन्ति, छात्राः स्वशिक्षणयात्रायां नियोजिताः सार्थकरूपेण च संलग्नाः सन्ति। परियोजना-आधारितं शिक्षणं, फ्लिप्ट् कक्षाः, सहकारि-शिक्षण-वातावरणं च एतादृशाः पद्धतयः सन्ति ये छात्रान् शिक्षणे संलग्नं कुर्वन्ति ।

शिक्षकाः केवलं तथ्यप्रेरकस्य भूमिकां न निर्वहन्ति, ते शोधकार्ये, समीक्षात्मकचिन्तनकौशलस्य विकासे च मार्गदर्शकरूपेण कार्यं कुर्वन्ति। विभेदितशिक्षणेन विभिन्नपृष्ठभूमिकानां छात्राणां पाठ्यक्रमे उत्तमं समावेशः भवति ।

शैक्षिकप्रौद्योगिक्याः शिक्षणस्य व्याप्तिः परिवर्तिता, यतः कक्षासु प्रौद्योगिक्याः उपयोगेन अनुकूलतां प्राप्तव्यानि, येन ते बहुमाध्यमशिक्षणकेन्द्रेषु परिणताः शैक्षिकसॉफ्टवेयर, अन्तर्जालसंसाधनं, अन्तरक्रियाशीलश्वेतफलकाः इत्यादयः सूचनाप्रौद्योगिकीसाधनाः शिक्षकान् अध्यापनं अधिकं प्रभावीं कर्तुं छात्राणां क्रियाकलापं समृद्धं कर्तुं च सहायं कुर्वन्ति। दूरशिक्षणवातावरणानि, येषां आयोजनं ऑनलाइन अथवा ऑनलाइन तथा साक्षात्कारस्य मिश्रणस्य माध्यमेन कर्तुं शक्यते, ते शिक्षायाः सुलभतां वर्धयन्ति। प्रौद्योगिक्याः कक्षाणां अनुरूपीकरणस्य अवसराः अपि प्राप्यन्ते तथा च यत्र शिक्षकः छात्रस्य अवलोकनं कृत्वा ज्ञानप्रदानशैलीं समायोजयितुं शक्नोति। अस्य परिवर्तनस्य अर्थः अस्ति यत् शिक्षकाणां व्यवहारे सूचनाप्रौद्योगिकीम् प्रभावीरूपेण प्रयोक्तुं प्रगतेः अनुरूपं प्रौद्योगिक्याः निपुणतां प्राप्तुं स्वकौशलं विकसितुं च आवश्यकता वर्तते।

शिक्षकस्य दायित्वम्

शिक्षकस्य दायित्वम् अतीव विस्तृता भवति। विशेषतः शिक्षायां, संस्कृतिषु, सामाजिकविकासेषु

च तस्य भूमिका अपारम् अस्ति । सः राष्ट्रियविकासाय शिक्षायोजनां कार्यान्वयति । आदर्शशिक्षकस्य प्रभावः, प्रतिष्ठा, प्रतिष्ठा च केवलं विद्यालयस्य प्राङ्गणे एव नास्ति । आदर्शगुरुः आदर्शमानवसृष्टेः कलात्मकशिल्पी भवति । तस्य दृष्टिः, मार्गदर्शनं, आदर्शाः च स्थान-काल-स्थान-जाति-धर्म-जाति-सीमाम् अतिक्रम्य मानवतायाः हिताय प्रसारिताः सन्ति । आचार्यस्य शैक्षणिकदर्शनं सार्वत्रिकं भवति । नियतचतुष्कोणे निरुद्धं कर्तुं न शक्यते । अतः शिक्षकस्य दायित्वं केवलं विद्यालयस्तरं यावत् सीमितं न भवितुम् अर्हति । समाजस्य राज्यस्तरस्य च अनेकानि उत्तरदायित्वं कार्याणि अपि करोति ।

अध्यापकस्य महत्त्वपूर्णं दायित्वं भवति यत् पाठ्यक्रमस्य विषयवस्तुना सह सङ्गताः पाठाः, शिक्षणलक्ष्याः च सङ्गताः सन्ति, तेषां परिकल्पना, विकासः, कार्यान्वयनम्, मूल्याङ्कनं च शिक्षकानां दायित्वं कार्यं च प्रत्येकस्य छात्रस्य आवश्यकतानां पूर्तये समुचितशिक्षणप्रथैः सह गतिशीलं गतिशीलं च पाठं विकसितुं भवति । अस्मिन् प्रभावी शिक्षणसाधनानाम् उपयोगः, येन छात्राः सम्पूर्णे शिक्षणप्रक्रियायां सक्रियरूपेण भागं ग्रहीतुं समर्थाः भवन्ति, छात्राणां अवगमनस्य स्तरस्य जाँचार्थं विविधप्रकारस्य मूल्याङ्कनस्य उपयोगः च अन्तर्भवति । अध्यापनदायित्वस्य अतिरिक्तं छात्राः कक्षायां अनुशासनं धारयन्ति इति सुनिश्चितं कर्तुं अपि शिक्षकाः कथ्यन्ते । ते अनुशासनस्य निरीक्षणं कुर्वन्ति, छात्रव्यवहारं सम्यक् कुर्वन्ति, विनयपूर्णं अन्तरक्रियाः, एतादृशं वातावरणं च निर्मान्ति यत्र छात्राः अनुभवितुं शक्नुवन्ति यत् तेषां प्रोत्साहनं समर्थनं च क्रियते । अन्यः विषयः अस्ति यत् शिक्षकाः सामाजिककौशलविकासे कथं सहायतां कुर्वन्ति अतः ते छात्रसहभागितायाः समर्थनं कथं कुर्वन्ति; एतत् छात्रसङ्गतिरणनीतिद्वारा क्रियते । तदतिरिक्तं शिक्षकाः सर्वेषां छात्राणां मातापितृभिः वा अभिभावकैः सह संवादं कृत्वा स्वसन्ततिप्रगतेः, उत्पद्यमानानां समस्यानां च सूचनां दातुं शक्नुवन्ति इति अपेक्षितम् अपि च, एकस्य शिक्षकस्य कार्यभारः विस्तृतः महत्त्वपूर्णः च भवति यत् तेषां छात्राणां व्यवहारपरिवर्तनस्य शिक्षणप्रक्रियायाः च कृते भवति, येन तेषां शिक्षणसमुदाये अतीव महत्त्वपूर्णा भूमिका भवति अतः कक्षायाः अन्तः यथा महत्त्वपूर्णं तथैव शिक्षकः कक्षायाः बहिः प्रशिक्षकः, अध्यापकः, मार्गदर्शकः वा कार्यं कर्तुं शक्नोति । अध्यापकानाम् उत्तरदायित्वस्य चर्चा अतीव महत्त्वपूर्णा अस्ति यतोहि शिक्षकाः छात्राणां जीवने बहुविधाः भूमिकाः निर्वहन्ति, तेषां समीचीनदिशि मार्गदर्शनं कुर्वन्ति, तेषां व्यक्तित्वं च आकारयन्ति । एकस्य शिक्षकस्य विविधानि कर्तव्यानि दायित्वं च चर्चा कृता अस्ति, येषु नेतृत्वस्य मार्गदर्शनं, सामूहिककार्यं च अन्तर्भवति ।

अध्यापकस्य कर्तव्यं न केवलं शैक्षणिकक्षेत्रे भवति, अपितु छात्रजीवनस्य अन्येषु क्षेत्रेषु अपि विस्तृतं भवति, यत्र सामाजिक-भावनात्मक-विकासः अपि अस्ति ते छात्राणां मूल्यानि, मनोवृत्तयः, व्यवहाराः च आकारयित्वा उत्तरदायी नागरिकाः विकसितुं साहाय्यं कुर्वन्ति; एतत् तेषु आदरं सहानुभूतिञ्च

प्रवर्तयित्वा सिद्ध्यति । तदतिरिक्तं शिक्षकाः मार्गदर्शकरूपेण महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति ये कठिनसमये विद्यालयस्य अन्तः बहिश्च आवश्यकतायां मार्गदर्शनं प्रोत्साहनं च ददति । एवं ते उत्तमाः आदर्शाः भवन्ति ये औपचारिकशिक्षां समाप्त्वा अपि अधिकज्ञानस्य जिज्ञासा किमर्थं न समाप्ताः इति दर्शयन्ति ।

शिक्षकाणां छात्राणां जीवने फलतः सम्पूर्णसमुदाये च गहनः स्थायिप्रभावः भवति । कक्षायाः भित्तिषु केवलं ज्ञानप्रदानं विहाय व्यक्तियों चरित्रं व्यवहारं च निर्मातुं शिक्षकानां महती दायित्वं भवति । ते मार्गदर्शकाः आदर्शाः च भवन्ति ये छात्रेषु ‘यत् सम्यक् कुरु’ इति मनोवृत्तिः प्रवर्तयन्ति, तेषां अधिकं उत्तरदायी, आदरपूर्णाः, दयालुः च भवन्ति । मार्गदर्शनं समर्थनं च दत्त्वा शिक्षकाः छात्रान् स्वस्थजीवनाय आवश्यकं मूलभूतं सामाजिक-भावनात्मकं कौशलं प्राप्तुं, आत्मविश्वासं निर्मातुं, व्यक्तिगतसमस्यानां निवारणं कर्तुं च समर्थयन्ति । अतः आदर्शशिक्षकस्य प्रशंसायै केचन मनोहराः उद्धरणः अत्र सन्ति-

- “शिक्षा राष्ट्रस्य मेरुदण्डः, शिक्षकः च शिल्पकारः यः तां मेरुदण्डं ऋजुं करोति।”
- “शिक्षकः न केवलं ज्ञानं प्रदाति, अपितु छात्रेषु गुणप्रतिभायाः विकासं अपि करोति।”
- “गुरुः दीपः भवति, यः अन्धकारात् प्रकाशं प्रति मार्गं दर्शयति।”
- “आचार्यस्य स्थानं सर्वेभ्यः अपि उपरि भवति, यतः सः एव भविष्यत्पुस्तकं सम्यक् मार्गं मार्गदर्शनं करोति।”
- “यदा भवन्तः आदर्शशिक्षकस्य समीपं गच्छन्ति तदा कोऽपि साधारणः व्यक्तिः असाधारणः भवितुम् अर्हति।”
- “शिक्षणं महान् व्यवसायः अस्ति, यस्य माध्यमेन समाजस्य विकासः सम्भवः।”
- “गुरुस्य स्थितिः सर्वेभ्यः अपि उपरि भवति, सः राष्ट्रस्य मार्गदर्शकः अस्ति।”
- “शिक्षकस्य आशीर्वादः ज्ञानं च छात्राणां जीवने मार्गस्य मार्गः भवति।”
- “केवलं शिक्षकः एव राष्ट्रं प्रगतेः शिखरं प्रति नेतुं शक्नोति।”
- “शिक्षकस्य प्रति आदरः प्रेम च सर्वदा स्मर्तव्यम्।”

सन्दर्भाः

1. आचार्यः परमेशः, बङ्गालिर् शिक्षा चिन्ता –देज प्रकाशन, २०११
2. दत्तः ज्योतिभूषण, आधुनिक भारते शिक्षा –, पुनश्च प्रकाशन, भारत
3. मेटे जयंत, हिस्ट्री अफ् एडुकेशन इन् इण्डिया, त्रिपुरा विश्वविद्यालय। २०१६
4. राय सुशील, भारतेर शिक्षा ओ शिक्षार् भारतायनः, सोमा-पुस्तक-एजेन्सी, कोलकाता, २००९ ।

5. भारत सरकार १९६८ राष्ट्रीय शिक्षा नीति, १९६८ https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/NPE-1968.pdf
6. भारतसर्वकारः। (२०२०)। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० मानवसम्पद उन्नयन मन्त्रालयः https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
7. भारत शिक्षा डायरी। नई शिक्षा नीति २०२० मुख्य आकर्षण। उपलब्धः <https://indiaeducation-diary.in/highlights-of-new-education-policy-2020/> भारत शिक्षा डायरी डॉट कॉम
8. राष्ट्रीय शिक्षा नीति, २०२० https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/nep/NEP_Final_English.pdf